

ORDASS LAJOS A MÁRTÍRSORSÚ, MISZTIKUS LUTHERÁNUS PÜSPÖK (1901–1978)

Előhang: az évfordulók jegyében

Hetven éve, 1948 őszén bebörtönözték.

Hatvan éve, 1958 júniusában, másodszor, immár végleg félreállították.

Negyven éve, 1978 augusztusában a földi pályája véget ért.

Harminc éve, 1988 áprilisában elhangzik róla az első, félig nyilvános előadás, majd az év őszén megalakul az Ordass Lajos Baráti Kör (ma: Ordass Alapítvány).

Tizenhárom éve, 2005-ben Magyarországon (a történelmi egyházak között elsőként) megalakul a Tényfeltáró Bizottság a Magyarországi Evangélikus Egyház elnökségének döntése nyomán.

Idén, 2018 decemberében várhatólag megjelenik Ordass Lajosnak évtizedeken keresztül a nagybörzsönyi templom tornyában rejtegetett, több polcot megtöltő életrajzi naplójának első kötete, amely páratlanul izgalmas könyveseménynek ígérkezik.

Kiegészítés *A bölcsességi bibliaolvasás lutheránus hagyománya és az új törekvések* című cikkhez

A fenti címen a *Vigilia* 2018. márciusi számában publikáltam egy tanulmányt. Már a szöveg a nyomdában volt, amikor eszembe jutott, hogy elmulasztottam megemlíteni egy nagyon fontos amerikai lutheránus bibliaolvasó gyakorlatot, amelynek az áldásaiból pedig néhány évvel ezelőtt magam is rendszeresen részesültem. Frederick J. Schumacher szerkesztésében az American Lutheran Publicity Bureau kiadásában már néhány évtizede négy kötetben jelent meg a *For All the Saints: A Prayer Book for and by the Church* (*A szentek közösségében: imádságoskönyv az egyház számára az egyháztól*) című, az egyházi esztendő minden napjára készült imádságoskönyv és bibliaolvasó kalauz. A minden napra szóló olvasmány egy leírt rövid imádsággal kezdődik, ezt követi a napra nemcsak kijelölt, hanem kinyomtatva is olvasható ószövetségi, evangéliumi és epistolai szakasz. Ezek után egy rövid elmélkedés olvasható a kétezres éves egyház „szentjeitől”, az ősegyháztól egészen napjainkig. A szentek nem csupán a katolikus egyház által kanonizált személyek, hanem a bibliai értelemben vett szentek, azaz igaz tanúságtevők. A napi szakaszt egy záróimádság zárja. A „breviárium” naponkénti tanulmányozása így a mai hívőt is bevonja a „szentek kórusába”.

Mindezt előljáróban azért tartom fontosnak elmondani, mert amikor 2006-ban Virginiában a Roanoke College vendégkutatója voltam, az egy-

reggel több kollégám is örömmel újságolta, hogy a *For All the Saints* aznapi meditatív olvasmánya éppen Ordass Lajos magyar evangélikus püspök egyik írása volt. Mélyen megérintett a hír: amíg Ordass személyét több évtizeden át odahaza saját egyházában elhallgatták, addig ott, Amerikában az ő gondolatait lelki táplálékként olvassák!

A Kádár-korszak három évtizedes kötelező „Ordass-felejtésének” kódét szintén éppen három évtizede sikerült valamelyest megszűrkalni. 1988 áprilisában egy félig zárt, félig nyilvános ifjúsági körben Szekszárdon felolvastam *A megállás szimbóluma* című olvasónapló-esszémet, amelyet az előző években külföldön megjelent *Önéletrajzi írások*¹ inspirált. Még másfél évvel a váratlanul ránk köszöntött rendszerváltozás előtt voltunk. Esszémemnek a záró gondolatait teljes egészében idézem:

„Negyven éve, hogy börtönbe csukták. Harminc éve, hogy végleg félreállították. Tíz éve, hogy földi maradványait koporsóba zárták. Ma, amikor 1988 áprilisában ezeket a sorokat írom, az országban szélteben-hosszában, az egyházban és a világban is, válságról beszélnek. Szerintem ma nemcsak gazdasági vagy politikai válságnak vagyunk tanúi, hanem egy ennél sokkal súlyosabbnak: általános erkölcsi válságnak. Krízisben vagyunk, a szó eredeti értelme szerint: ítélet alatt állunk. Ordass negyven éve meglepődött a szemrebbenés nélküli hazugságon, harminc éve megdöbben azon, hogy az emberek nyilvánosan mást mondanak, mint egymás között, »magános beszélgetések során«. Tanúja volt a »kétlelkű emberek«, a kettéhasadt személyiségek, a nemzeti skizofrénia kezdetének. A nemzeti skizofrénia behatol a társadalom legkisebb sejtjébe, a családba is, ahol egyeket a Hatalom vagy az elvtelen kompromisszum oldalára sodor, másokat pedig szembeállít vele vagy perifériára szorít. Az egyházban pedig van, aki karriert fut be, és van, aki disszidensként bolyong és kóborol. Az ítélet alatt, a krízisben átéljük azt, amit Márk evangélista írt: meghasonlás támad atyák és fiak, testvér és testvér között (Mk 13,12).

E szellemi-lelki sötétségbe és pusztaságba nem várt fénycsóvaként röpi be Ordass önéletrajzi írása. Két, éles történelmi pillanatban elszenvedett veresége ellenére egy győzelemnél többet érő, örök érvényű emberi magatartásmintát adott. 1948-ban Isten általa mondotta ki a szót, amit az egyház részéről szükségesnek látott elmondani. Amit ki kellett mondani. 1957–58-ban pedig az egyháznak az alkotmányban leírt jogait igyekezett megvédeni.

Ordass az életével alkotott számunkra modellt és példát, olyat, ami szimbólummá vált. Ezt a szimbólumot is, akárcsak annyi mást, elvetették vagy elfelejtették. Ordass számomra a mozdulatlanság, a

megállás, a művészi méltóság szimbóluma. Szfinxet vagy bizánci ikont dicsérni egy mozgó, dinamikus világban? Nem anakronizmus ez? Vállalom.

Lehet, hogy egy generációval ezelőtt az abszolút erkölcsiség vonala merevnek és követhetetlennek tűnt, és ezért oly sokan a dinamikusabb, »puha« vonalat választották. Én úgy látom, hogy a dinamizmus ciklusa, a kompromisszumos generáció ideje lejárt. A korrumpálódott nemzetnek ma prófétai intésre, az egyháznak hitre, a papoknak pedig megtérésre van szüksége.

Igen, Ordass a művészi mozdulatlanlanság, a megállás szimbóluma. Erkölcsi óriás az etikai törpék között. A dinamikus személyek (Dezséry, Káldy) életpályája engem vészesen Shakespeare királydrámáinak vagy egyes tragédiáinak negatív hőseire emlékeztet. Az biztos, hogy a királydrámákkal jól lehetne tanítani a közelmúlt egyháztörténetét. Ezek a »hősök« a nagy küzdelemben az idő lovagjaiként kapták el a szelet, életpályájuk nem kis csatározás közepette, de mégiscsak a szerencse kerekén a magasba ívelt, de alighogy elérték a Hatalom sóvárgott csúcspontját, azonnal a mélybe zuhantak. A tragédiát az fokozza igazán, hogy a lázadó angyalok sok más angyalt is sikeresen megkísértettek, megfelelő pillanatban a magasba kiemeltek, de zuhanásukkor őket is magukkal rántották a mélybe.

E tragikus, de szükségszerű zuhanásoknak van ellenpéldája is. Valójában mindössze csak egy. Milton kiseposzának, a *Visszanyert paradicsom*nak a témája Krisztus megkísértése a pusztaságban. (...) Végezetül a Sátán felviszi Krisztust a jeruzsálemi templom magaslatára. Itt, a templom tetején Krisztust az emberi nagyság gondolatával kísérti. Ugorjon le a magasból, hiszen úgyis megmenekül. Ez az a pont, amikor Krisztus igazán tragikus hőssé válhatna. De Krisztus nem mozdul, nem ugrik le, mégsem ugrik bele ebbe a világba, nem mondja, hogy »még mindig jobb, ha én csinálom, mintha valaki más«. Nem, Krisztus a rosszal nem keveredik, nem vegyül. Krisztus megáll. Nincs kompromisszum, nincs mozgás, csak megállás és mozdulatlanlanság. Ez az a pillanat, amikor Milton Sátánja rémülten felismeri mennybéli ellenfelét, és ő lesz az, aki a mélységbe zuhan.

Ordass is hasonlóan megkísértetett, de megállt, megmaradt és számunkra a keresztyén megállás szimbóluma lett. Bár látszatra ő veszített, és a realpolitika, a dinamikus vonal emberei kerekedtek fölül. Ő mégis engedelmesen cselekedett, mert másféleképpen nem tehetett. Kellott cselekednie, kellett nem cselekednie és kellett a keresztet hordoznia. Több évtizeden keresztül mindenkitől elhagyatva hordta a keresztet. Élete szenvedés, passió volt. Nem véletlen, hogy magyarul éppen ő tudott passiót írni és fordítani. Látványosan hiába győztek mások, neki a csendes hallgatónak és emlékkönyv-írónak megadatott valami, ami a nagy ravaszoktól vagy a csa-

lóktól elvétetett. Ez pedig a vallomás lehetősége... Ordass élete, ahogyan ő nevezte, »nagy idők kis tükre« volt, mert tanúja volt az igazságnak, de legfőképpen az Urának. Hogy is hangzik a *tanú* szó görögül? *Martüsz*. És azt a tanút, aki az ügyéhez olyannyira állhatatosan ragaszkodik, hogy életét is képes azért feláldozni, azt a tanút — most már végre mondjuk ki — *mártírnak* hívják.

Véleményem ma is ugyanaz. Nekünk Ordass emberi példájára és kereszthordozó hitének tisztító erejére van szükségünk, hogy mi is megálljunk és megtartassunk mindvégig a hitben és el ne vesszünk. Igen: hiányától szenved a lefejezett egyház. Megérdemli-e őt gyáva népünk, aki elfeledte és megtagadta őt? Az igazságot elkendőzni csak ideig-óráig lehet. Az idő napfényre hozza igazát. *Veritas filia temporis* — tanítja a régi latin mondás. Ordass Lajos öröksége olyan lelki erő, amely — ha tart még a kegyelmi és türelmi idő — egy valódi megújulás és reformáció fedezete lehet...²

Ezt az esszét az Ordass Lajos Baráti Kör alakuló ülésén, 1989. március 18-án egy rövid kiegészítéssel együtt újra felolvastam, majd 2001-ben, Ordass születésének 100. évfordulójára több, időközben született írással együtt egy kis füzetben újra megjelentettem.

Ordass drámai életpályája

Életpályája drámaiságának Ordass valószínűleg maga is tudatában lehetett, hiszen a négy részből álló *Nagy idők kis tükre* szerkezeti beosztása életének drámai magasságait és mélységeit tudatosan követi. Egy drámai műnek egy emelkedő és egy aláeső fázisa van: az expozíciót a konfliktusok követik, majd a tetőpont, s aztán az aláeső fázisban a kibontakozás és a katasztrófa követik egymást. Egy angol nyelvű tanulmányomban³ Ordass életpályáját öt felvonásos »kettős« drámaként mutattam be, ahol két látványos csúcspontot két látványos zuhanás követ. Ordass Lajos életében az első csúcspont a Lutheránus Világszövetség 1947-es lundi alakuló ülése volt, amikor megválasztják alelnökké. Ezt hazatérése után hamarosan követi a látványos zuhanás: mivel ellenezte az egyházi iskolák államosítását, a régi világi vezetők elmozdítását, 1948 szeptemberében koholt vádak alapján letartóztatják, majd a per után két évre börtönbe zárják. Másodszor 1956-os rehabilitálása után a magyar forradalom idején kerül vissza a püspöki székébe, sőt 1957 nyarán még ő vezeti a magyar egyházi küldöttséget a minneapolis-i lutheránus világgyűlésre, ahol másodszor is megválasztják alelnöknek, s a nagygyűlés nyitó istentiszteletén nagyhatású igehirdetést mond. Hazaérkezése után azonban Kádár János mind diktatórikusabbá váló állama az egyház belügyeibe egyre drasztikusabban kíván beleszólni, s mivel kezdeményezésük Ordass egyházvédő magatartásán és ellenállásán ismét meg-

laból. Két évtizeden keresztül, 1978-ban bekövetkezett haláláig teljes elszigeteltségben élt.

Az igehirdető és gyülekezetgondozó Ordass

Ordass Lajos igehirdetésére ma már kevesen emlékezhetnek. Am néhány igehirdetése már 1982-ben megjelent, sőt az Ordass Lajos Baráti Kör 1992 adta ki a *Jó hír a szenvedőknek* című prédikációs kötetet. Maga Ordass püspök állította össze ezt a válogatást, amely húsz hónap, 1957 októbere és 1958 májusa között elmondott prédikációit tartalmazza. Ez mintegy harmincöt igehirdetés.

Scholz László bevezetőjéből sok fontos dolgot megtudhatunk Ordass igehirdetési stílusáról: gondosan megírta beszédeit (egyébként gyönyörű volt a kalligráfiája), megtanulta prédikációit, gesztussal nem kísérte őket, rendszerint hátratett kézzel prédikált, a szava, a hangja mélyről fakadt. A legsúlyosabb politikai-egyházpolitikai helyzetben sem politikai prédikációkat mond, hanem a gyülekezetekért aggódó pásztori hang hallható ki belőle. Általában a megadott evangéliumi perikópát követi, s minden igehirdetésének első oldalára felírja: „Jézus!”, s majdnem minden egyes igehirdetését így kezdi: „Jézus Krisztus Urunk...” Az evangéliumi történetet szinte novellisztikus egyszerűséggel jeleníti meg: „a világ legegyszerűbb írásai közül valók ezek az evangéliumok és mégis elkápráztató írások” — írja. Prédikációi nem hangos proklamációk, hanem csendes meditációk. Mindegyik azonos művészi igénnyel megkomponált meditáció: mindegyik prédikációnak címet ad, rövid tömondatokban ír, s nem ad hosszú teológiai fejtegetéseket: olyan mindegyik, mint egy „próza-vers”.

Visszatérése utáni első Deák téri prédikációját 1956. október 31-én ezzel kezdi: „Félő, hogy lelkünket annyira eltölti az, ami a jelenben játszódik le, hogy képtelenek vagyunk arra, hogy megértsük, mi az üzenete ennek az ünnepnek.” Prédikációiban az Evangélium hangjával vigasztal, s a vigasztalás tartalma: a kereszt. Jézus Krisztus értünk hordozta a keresztet, az ő halálának gyümölcse az, hogy mi élhetünk. A kereszthordozást mi sem kerülhetjük el. Ahol nincs kereszt, ott nincs kereszténység.

Az imádkozó és a misztikus Ordass⁴

Kevesen tudják, hogy Ordass csendes tanító volt az imádkozás iskolájában is. A második félreállítása utáni években állította össze a *Nem tudok imádkozni. Imádkozóknak és imádkozni akaróknak szóló tanácsok* című kötetet. Dóka Zoltán írja a bevezetőben: „Ordass Lajos úgy segít bennünket imádságos életre, hogy kézen fog és bevezet saját imádságos életének titkaiba.”

Ezek az imádságok, az Istennel való meghitt beszélgetések sokszor az imádkozás kudarcáról szól-

elménye —, Ordass is tapintattal szólítja meg olvasóját, tanári szeretettel hívja meg őt az imádkozás iskolájába. Csendesen medítál az imádsággal kapcsolatos nehézségekről, ellenvetésekről, de legfőképpen segíteni akar. Egy helyen például így ír: „annyi erővel szeretném ma elmondani, amennyivel ez csak lehetséges: az imádkozásban sokkal-sokkal fontosabb az, hogy Isten beszél hozzánk, mint az, hogy mi beszélünk hozzá”.⁵

Ordass imádkozó hangjára egyaránt jellemző az alázat és a józan őszinteség. Minden egyes meditatív fejezetet odavágó bibliai idézettel kezd. A kötet az imádság nehézségeinek tárgyalásától jut el az imádat magasságába.

A kételkedés kapcsán így bátorít: „Ha nem tudsz úgy imádkozni, amint szeretnél, imádkozzál, úgy, ahogy tudsz!”⁶ A szabad és a kötött imádság kapcsán így érvel az utóbbi fontossága mellett is: „Amikor az ember a lelki-ébredés ajándékát kapja meg Isten Szentlelkétől, akkor rendszerint nagyon könnyen, bő sugárban, elevenen folyik szívünkben a szó árja az ajkunkra. Azonban ez nem mindig marad így. Általános tapasztalat szerint az életközlemben még a leglelkesebb keresztények is elkövetkezik az apály, sőt az aszály ideje, amikor imafáradtság keríti hatalmába. Különösen ilyen lelkiállapotban meghálálhatatlan gazdagságunk a múlt tartaléka, a megőrzött frott imádság.”⁷

Az egyház imádság-kincsét pedig a Jelenések könyve nyolcadik fejezete alapján mutatja be: „a múlt egy-egy imádsága olyan izzó lehet Isten oltárán, hogyha odavisszük melléje a magunk kihűlt szívét, azt is áttűzesíti.”⁸

Egy másik könyvét 1955-ben, az első szilencium éveiben *A keresztfa tövében* címen írta, s ez először angol fordításban a szerző nevének említése nélkül („egy lelkész imái a vassüggöny mögül”) látott napvilágot *At the Foot of The Cross* címen 1958-ban. Ordass a passió történetét imádságként medítálja végig, a négy evangélium szövegét egybeolvasztja. Minden beszélgetést „Uram” megszólítással kezdi. A börtönviselt, s most félreállított magányos püspök ott térdel a kereszt alatt, tanít, prédikál, együtt imádkozik láthatatlan gyülekezetével. A szenvedésben ismeri fel élete értelmét: „Hálám azért kívánczik ki belőlem, mert megáldottad és megvilágítottad életem legsúlyosabb rejtélyét. Megengedted, hogy én is a szenvedésben ismerjem föl saját életem értelmét.”⁹

Itt kell említést tennünk Ordass Lajos izlandi nyelvből készült fordításáról: Hallgimur Petersson 17. századi izlandi költő *Passió-énekek Elmélkedések Krisztus urunk szenvedése felett* című verses költeményéről. E könyv kedvéért tanulta meg az izlandi nyelvet és kezdett verstannal foglalkozni. Fordítói munkája elismeréseként 1971-ben az izlandi egyetem díszdoktorrá avatta. A megtisztelő kitüntetés személyesen természetesen nem vehette át.

Ha beszélhetünk „protestáns misztikáról”, akkor Magyarországon Ordass Lajos áll legközelebb ehhez a kategóriához. A csendes, szótlan, „északi” (nordikus) ember Krisztust forró szerelemmel szerető ember misztikája ez.

Ordass: a kereszt teológusa

Ordass Lajos Luther Márton 20. századi követőjeként a kereszt teológusának is nevezhetjük. Fontosnak véljük, hogy Ordassról mint *teológusról* szóljunk, mivel voltak olyan hangok a rendszerváltozást követő években, hogy Ordass nem felismerhető teológiai szempontok vezették egyházvédő püspöki szolgálatában.¹⁰ Noha Ordassra egyértelmű hatást gyakorolt a skandináv teológia (Aulén, Nygren, Söderblom), való igaz, hogy nem maradtak fenn tőle vaskos teológiai értekezések, hiszen szolgálata idején a cselekvés, félreállításai után pedig a meditációs, kontemplatív műfaj embere volt. Nem az akadémikus, filosz-típusú „könyv-teológiát” művelte, hanem a kereszt teológusa volt, aki a teológiai felismeréseket azonnal gyakorlatba öntötte, életté formálta. Mindazonáltal könyvtárában megvolt Walter von Loewenich *Luthers Theologia crucis*ának eredeti, 1929-es kiadása,¹¹ s az aláhúzásokból és lapszéli felkiáltójelekből joggal következtetünk arra, hogy Ordass alaposan tanulmányozta.

Hogy Isten elrejtőzködő, megismerhetetlen, érthetetlen, kikutathatatlan Isten, ezt Ordass Lajos akkor élte át először, amikor 1948-ban közvetlenül az ítélelhirdetés előtt az utolsó szó jogán egy rövid beszédet mondott, amit többen gyorsírással is feljegyeztek. Ordass e halk szavú felszólalása megdöbentő erejű személyes bizonyágtétel. Így szólt a bírakhhoz: „Lehet, hogy mérlegelésük után engem bűnösnek fognak nyilvánítani és ezért büntetést szabnak ki majd rám. Ha ez következik be, azt is alázatos szívvel és csöndesen elfogadom. Elítéltetésem ténye olyan lesz számomra, mint a fátyol, amely eltakarja tőlem Isten akaratát és érthetlenné teszi azt. De Istenemtől zúgolódás nélkül elfogadom, mert azt az egyet jól tudom, hogy még elítéltetésem esetén is csak az ő áldott akarata történhet meg.”¹²

Ordass a Lutheránus Világszövetség minneapolisi nagygyűlésén a megnyitó istentiszteleten 1957. augusztus 15-én hirdette az ígét *Krisztus halálának gyümölcsei* címmel. Textusa János evangéliumának 12. fejezetéből a gabonamagról szóló hasonlat volt: „Ha a földbe vetett gabonamag el nem hal, csak egymaga marad, ha pedig elhal, sok gyümölcsöt terem.” Ordass arról szólt, hogy Krisztus kereszthalálának egyik gyümölcse, hogy megszabadít, a másik, hogy egyesít.

A hallgatóságot igen megfogta, amikor Ordass igehirdetésének végén egyes szám harmadik személyben önmaga börtönéveinek krisztustapasztalatáról vallott: „Egy öregedő Krisztus-tanítvány mondotta el — íme ezeket a mondatokat. Ez a tanítvány most — tárgyilagosan tartott igehirdetésének végén — szeretne

személyesen bizonyágot tenni Megváltó Uráról. El szeretné mondani, hogy életében mennyi bűnbocsánató irgalmat gyakorolt Jézus Krisztus. És el szeretné azt is mondani, hogy, hogy Krisztus a szó legszorosabb értelmében vett rabsága idején, milyen királyi szabadságot adott neki, és hogy milyen boldogság volt ezt a szabadságot megtapasztalni.”¹³

Az élet drámája és az abban való megállás, az igazsághoz való hűség és tanúságtétel forrja ki az elmondott szóbeli bizonyágtételeket. Most már világosan láthatjuk, hogy Ordass a kereszt teológusa volt a lutheri-loewenichi értelemben: az igazsághoz való rendíthetetlen ragaszkodása miatt szenvedett és hordozta a keresztet. Számára is a rejtőzködő Isten önmaga ellentétének látszatában nyilatkoztatta ki magát. Ordass Lajos az elhagyatottság és a kereszt alatti szenvedésben tapasztalta meg Isten iránta tanúsított forró szeretetét. Ezt a bizonyágtételt adta tovább a második, rövidre szabott szolgálati idejében, s ezt a bizonyágtételt adja tovább ma is nekünk.

FABINY TIBOR

¹Ordass Lajos: *Önéletrajzi írások*. (Szerk. és vál. Szépfalusi István.) Európai Protestáns Szabadegyetem, Bern, 1985. Ordass Lajos: *Önéletrajzi írások, folytatás*. (Szerk. és vál. Szépfalusi István.) Európai Protestáns Szabadegyetem, Bern, 1987.

²Fabiny Tibor: *A megállás szimbóluma. Előadások Ordass Lajosról*. A szerző kiadása, Budapest, 2001, 7–20. Eredetileg: *Keresztyén Igazság*. Új folyam, 1–2. szám, 1989. június, 15–30; http://www.ordass.hu/docs/KI_001-2_1989jun.pdf

³Fibor Fabiny, Jr.: *Bishop Lajos Ordass and the Hungarian Lutheran Church*. Hungarian Studies, 10/1, 1995, 65–98.

⁴A témáról a közelmúltban egy angol nyelvű tanulmányt publikáltam: *A Lonely Lutheran Mystic During Communism: The Spiritual Heritage of Bishop Lajos Ordass (1901–1978)*. In Miklós Vassányi – Enikő Sepsi – Anikó Daróczi (eds.): *The Immediacy of Mystical Experience in the European Tradition*. (Sophia Studies of Cross-Cultural Philosophical Traditions and Cultures 18), Cham, Springer International Publishing, 2017, 247–254.)

⁵Ordass Lajos: *Nem tudok imádkozni. Imádkozóknak és az imádkozni akaróknak*. Ordass Lajos Baráti Kör, Budapest, 1992, 18.

⁶Uo. 60.

⁷Uo. 72.

⁸Uo. 73.

⁹Ordass Lajos: *A keresztfa tövében*. Ordass Lajos Baráti Kör, Budapest, 1989, 10.

¹⁰Veöreös Imre: *A harmadik egyházi út 1948–1950*. Evangélikus Sajtóosztály, Budapest, 1990, 130.

¹¹Walter von Loewenich: *Luthers Theologia crucis*. Chr. Kaiser Verlag, München, 1929. (Ordass Lajos hagyatékában 31.569.szám.)

¹²Ordass Lajos: *Önéletrajzi írások*, i. m. 350.

¹³Ordass Lajos: *Jó hír a szenvedőknek*. Ordass Lajos Baráti Kör, Budapest, 1992, 312.